

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU**

Əlyazması hüququnda

İLƏHƏ MƏHƏMMƏD QIZI QURBANOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏ LEKSİKASININ
ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ**

5706.01– Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dil tarixi və dialektologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Nizami Manaf oğlu Xudiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Şəkər Əbdülkərim qızı Orucova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universiteti,
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı
kafedrası

Müdafiə «21_» 10_ 2014-cü il tarixdə saat «__»-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 3701143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilinin müasir inkişaf prosesində dialekt və şivə faktları sürətlə arxaıkləşir. Müxtəlif tayfa ünsürlərini və bu ünsürlərin bir-biri ilə qarışmasını özündə əks etdirən dialekt faktları son illər ərzində kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri altında ədəbi dil faktları ilə əvəz olunur, arxaıkləşir və xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyan leksemlər tarixizmə çevrilir. Sözsüz ki, dil tarixin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixçiləri və linqvistləri maraqlandıran tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllində qiymətli bir xəzinədir. Dialektoloqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərinlən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 70%-i türk mənşəlidir, onların nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Dialekt leksikasında alınma sözlərin mənşəyinə görə ərəb-fars sözləri böyük üstünlük təşkil edir. Əlbəttə ki, bu, islam dininin güclü təsiri nəticəsində baş vermişdir. İslama qədərki türk ədəbi dilinin yazılı nümunələri elmə çox az sayda məlumdur. Bəzilərinin tapılmış nümunələri islama qədərki dövrü əhatə etsə də, yazıya alındığı vaxt artıq islamın yayıldığı vaxta uyğun gəlir və ərəbizmlərlə doludur. Lakin ərəb-fars mənşəli sözlərin güclü təsirinə baxmayaraq, dialekt və şivə leksikası ədəbi dilə nisbətən daha çox türk mənşəli sözlərin üstünlüyü ilə seçilir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin etnolinqvistik analizi mübahisəli olan bir çox tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir. Qeyd edildiyi kimi, dialektlər başqa dillərin təsirinə daha az məruz qalır. Bu baxımdan dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid söz və terminləri günümüzdə qədər gətirib çıxarmış dialekt və şivələrimizin lüğət fondu canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. Dialekt və şivə leksikasının etnolinqvistik təhlili dilçiliyimiz qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir və bu sahədə tədqiqatların aparılması zərurəti mövzunun aktuallığını göstərir. Təqdim olunan dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində az tədqiq olunmuş vacib elmi məsələyə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikası ilk dəfə iri həcmdə fonetik xüsusiyyətləri, tarixi inkişafı, təsnifi, Azərbaycan adət-ənənələri, qədim türk və çağdaş Azərbaycan etnotəfəkkürü və kulturu, eləcə də Azərbaycan ərazisində müxtəlif xalqların yüzilliklər boyunca yaratdığı ümumi mədəniyyət faktları nəzərə alınaraq, tarixi-müqayisəli, statistik və təsviri metoddan istifadə edilərək etnolinqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Leksik vahidlərin fonetik

xüsusiyyətləri geniş aspektdən tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə müəyyən edilmişdir. Türk dillərinin ümumi fonetik problemlərinə, o cümlədən qeyd olunan dillərdə vurğu, seqment və fonem məsələsinə Azərbaycan dili dialekt və şivə materialları əsasında yeni elmi-nəzəri baxış ortaya qoyulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dili və şivələrində, ümumtürk konteksti daxilində vurğu heç bir fonoloji mahiyyət daşımır. Ümumilikdə türk dillərində seqment güc kimi sinharmonizm çıxış edir və bu türk dillərində fonetik və morfoloji yarusların qarşılıqlı sürətdə bir-birini müəyyən etməsinə təkan verir. Güclü seqment qüvvə kimi çıxış edən sinharmonizm dilin daxili müqavimət gücünü daha da möhkəmlətməmiş və türk dillərinin tarixi abidələri və müasir dilləri arasında, habelə bir-biri arasında anlaşmanın qorunub saxlanmasına səbəb olmuşdur. Bunları nəzərə alaraq araşdırmaya əksər türk dilləri və onların dialektləri cəlb olunmuş, yazılı abidələrə bu və ya digər dialekt faktının təhlilində əsas izahedici mənbə kimi istinad edilmişdir. Araşdırma zamanı statistik hesablamalar aparılmış, S.Starostinin “əsas yüz söz” ölçü kriteriyasına əsaslanaraq dialektlərin leksikası 800 əsas istifadə olunan söz cəlb olunmaqla tədqiq olunmuşdur. Dialekt və şivə leksikasının əsas etibarlı ilə türk mənşəli qatdan ibarət olduğu aşkarlanmışdır. Həmin kriteriyadan çıxış edərək müəyyən sahələr üzrə leksik vahidlər tayfa ünsürünə əsasən şivələr üzrə statistik hesablamaya cəlb olunmuşlar. Şimal-şərq dialekt qrupunda qədim və qıpçaq, qərb qrupu dialektlərində qədim və keçid (qıpçaqdan oğuz), cənub qrupu dialektlərində oğuz və qədim tayfa dil elementlərinin üstünlük təşkil etməsi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasıdır. Tədqiqatın predmeti isə bu dialektlərin etnolinqvistik mahiyyət daşıyan vahidləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi müasir Azərbaycan dialekt və şivə leksikasında təzahür edən müxtəlif linqvistik hadisələrin etnolinqvistik mahiyyətini aşkarlamaqdır. Bu məqsədlə dialekt və şivələrdə mühüm rol oynayan tayfa ünsürlərinin tarixi inkişafını, təsnifini, fonetik xüsusiyyətlərini, semantik-leksik qruplaşmasını müəyyən etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının əsasını və böyük qatını qədim türk tayfa dil elementləri təşkil edir. Bəzi tayfa elementləri çağdaş dilçilik nəzəriyyəsinə əsasən ya oğuz, ya da qıpçaq elementi kimi müəyyən edilir.

2. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında çoxsaylı qədim, yeni

oğuz və qıpçaq elementlərindən daha qədim dövrə aid bir çox dialekt faktları aşkarlanmışdır.

3. Etnokültürü təmsil edən dialekt faktlarının etnolinqvisitik təhlili Azərbaycan dialekt leksikasının alt və fundamental özəyinin türk mənşəli olmasını söyləməyə əsas verir.

4. Türk dillərinin fonetikasının spesifik, musiqili ahəngə malik olması leksik qata nisbətən daha mühafizəkar olmasına şərait yaratmışdır. Musiqili quruluş morfoloji və fonetik yarusu qarşılıqlı surətdə təyin etmişdir. Bu isə yad mənşəli elementlərin həmin yaruslarda özünü göstərməsinə o qədər də imkan verməmişdir.

5. Bəzi sahələrdə, məsələn, meyvə və tərəvəz adlarının bəzində alınmaların bolluğu ekstralinqvisitik faktordur. Dialekt leksikasının müəyyən hissəsi türk, az bir hissəsi Qafqaz mənşəli leksikanı özündə təəcəssüm etdirir.

6. Statistik hesablamalardan hasil olan nəticələrə görə, bəzi kar və sonor səslər, məsələn *m*, *x*, *h*, *n*, *l* və *s*. anlautda əsasən yad mənşəli sözlərdə iştirak edir. Cingiltili samitlər və sait səslərlə başlanan sözlər əsasən türk mənşəli leksikanı əhatə edir. Bu isə dilimizin fonetik yarusunda oğuz elementlərinin güclü təsirindən xəbər verir.

7. Areallar üzrə statistik araşdırma zamanı maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. Belə ki, Quba, Dərbənd, Qax, Zaqatala, Şəki dialekt və şivə leksikasında əsas yeri qədim türk tayfa elementləri və nisbətən az bir yeri qarışıq etnik dil vahidləri (fars mənşəlilər başqa dialektlərə müqayisədə azlıq təşkil edir), Lənkəran-Lerik-Masallı şivələrində əsas yeri oğuz və bir qədər də az dərəcədə fars mənşəli leksik vahidlər tutur.

8. Areal baxımından Lerik-Lənkəran bölgəsinə yaxınlıq nəticəsində Sabirabad, Salyan, Saatlı şivələrində güclü qıpçaq elementləri ilə yanaşı, farsizmlərin varlığı nəzərə çarpır.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri, riyazi, tutuşdurma metodlarından istifadə edilsə də, tarixi-müqayisəli, müqayisəli metodlar aparıcı mövqe tutur. Eyni zamanda sosioloji, psixoloji, məntiqi, təsnifat və sistemləşdirmə, oppozisiya, mövqe üsulları tədqiqatın bu və ya digər hissələrinə tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın mənbələri dialekt və şivə, habelə qohum türk dillərinin dil faktları, qədim və orta əsr türk mənşəli yazılı abidə və klassik bədii irs və bu sahədə yazılmış çoxsaylı lüğət və araşdırmalardır.

Dissertasiyanın aprobeasiyası. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı xaricdə (Macarıstan, Çexiya, Ukrayna, Qazaxıstan) və ölkədə keçirilmiş

beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə olunmuş, elmi məcmuələrdə məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, 2 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi səciyyəsi hissəsində tədqiqatın aktuallığı və elmi yeniliyi şərh edilir, əsaslandırılır, məqsədi aydınlaşdırılır və vəzifələri müəyyən edilir, onun metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir. Eləcə də dünya dilçiliyində etnolinqvistikanın bir elm kimi təşəkkül tapması, Azərbaycan, ümumtürk və dünya dilçiliyində bu sahədə olan tədqiqatlar təhlil olunur.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik araşdırma məsələləri”** adlanan I fəslində Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış, habelə Ön Asiyayadan Altaya qədər yayılmış türk tayfalarının tarixi əlaqələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifinə yeni bir baxış açıqlanmışdır. Bu fəsildə etnolinqvistik tədqiqatlarda mühüm rol oynayan fonetik xüsusiyyətlərdən ayrıca bəhs olunmuşdur.

“Azərbaycan dili dialekt və şivələrində leksik faktların etnolinqvistik təhlili” adlanan II fəsildə dialekt və şivə leksikası həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlar nəzərə alınaraq etimoloji, etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Etnolinqvistik hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri araşdırılmış, həmçinin statistik hesablamalar aparılmışdır.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

İŞİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik araşdırma məsələləri”** adlanan I fəslində tədqiqatlar bir neçə istiqamətdən aparılmışdır. Fəslin **“Etnolinqvistik araşdırmaların tarixinə dair”** adlanan yarımfəslində etnolinqvistika bir elm sahəsi kimi səciyyələndirilir.

Müqayisəli etnolinqvistika müstəqil elmi təmayül kimi dil və kultür əlaqəli və tutuşdurma şəklində tarixi-müqayisəli aspektdən, ekstralinqvistik və intralinqvistik faktorları, habelə dil və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzərə alaraq tədqiq edir.

Etnolinqvistik tədqiqat kompleks şəkildə tarixi-müqayisəli, tipoloji-tutuşdurma, təsviri, linqvistik-mədəni üsulları nəzərə alaraq poliparadiqmal analizi ehtiva edir. Ayrıca bir elmi təlim kimi etno-

lingvistikanın XX əsrin sonlarında yarandığı qəbul edilir. Bu elmi təlim etnoqraf F.Boasin¹ və dilçi-etnoqraf E.Sepirin² adı ilə bağlıdır.

Etnolinqvistik tədqiqatlar adı altında biz, ilk növbədə, Azərbaycan dili dialektlərinin leksikasında özünü göstərən etnik dil xüsusiyyətlərini başa düşürük. Əlbəttə ki, etnolinqvistik tədqiqatlar aparılarkən öncə həmin dil və ya dialektin yayıldığı ərazi, etnik mənsubiyyət, tarixi faktlar, sosial amillər, onu əhatə edən təbiət və s. nəzərə alınmalıdır. Etnolinqvistika bir elm sahəsi kimi etnologiya və lingvistika elmləri ilə birbaşa əlaqədə öyrənilir.

Azərbaycan dili dialektlərinin etnolinqvistik təhlili epizodik xarakter daşmışdır. Dialekt araşdırmalarında etnolinqvistik faktlara ötrəi nəzər yetirilmişdir. Bu zaman yalnız bu və ya digər hadisə qısaca olaraq oğuz və ya qıpçaq elementi kimi təhlil olunmuşdur. I fəslin “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnoloji təhlili” adlanan yarım fəslə türk tayfalarının tarixi köçlərinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dialekt və şivə leksikasının etnolinqvistik təhlilinin Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarının tarixi ilə qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi vacib aspektlərdən biridir. Bir tərəfdən, dialekt və şivə leksikasının etnolinqvistik təhlili qədim türk tayfa elementlərini aşkarlamağa yardım edir, digər tərəfdən türk tayfalarının Azərbaycan ərazisində yerləşməsi və yerdəyişməsi dialekt və şivələrdə özünü göstərən fərqlərin səbəbini müəyyən edir.

Tarixi və lingvistik ədəbiyyata söykənərək demək olar ki, Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən indiyə qədər türk tayfaları yaşamışdır və zamanla bu əraziyə gələn türk tayfaları bu prosesi sadəcə olaraq gücləndirmişlər.

Sonradan yerli türk tayfalarına qarışan oğuz və qıpçaqlar Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etdilər və eləcə də bu ərazidə yayılmaqlarından asılı olaraq Azərbaycan dilinin coğrafi xarakterli dil fərqlərinin yaranmasına səbəb oldular. Doğrudur, Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsi məhəlli xarakter daşıyır və etnik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilmir, lakin tayfa elementlərinin rolu dialektlərin diferensiallaşmasında çox böyükdür. Azərbaycan dili dialektlərindəki fərqlər sadəcə ərazi ilə ölçülə bilməz. Bəzən iki qonşu kəndin fərqli şivəsi dediyimizə sübutdur. Eyni bir ərazidə qarışıq şivə xüsusiyyətlərinin özünü göstərməsi fikrimizi təsdiqləyir. Zənnimizcə, Azərbaycan dili dialektlərini (Quzey

---

¹ Ф.Боас. Ум первобытного человека. М.-Л., Госиздат, 1926, с.15.

² Э. Сепир. Язык. М.-Л., Соцэкиздат, 1934, с.73; Э. Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., Прогресс, 2001, с.356.

Azərbaycan) etnolinqvistik baxımdan aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1) Oğuz –qıpçaq

2) Qıpçaq-oğuz

3) Bütün qədim türk tayfa elementləri, yəni səlcuq oğuzları və orta Asiya qıpçaq tayfalarının bura gəlişindən öncə Azərbaycan ərazisindəki türk qarışıq tayfa elementləri (qədim türk tayfa dil elementləri)

“Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və təsnifi” problemlərinə həsr olunmuş yarımfəsilədə bu günə kimi dialektlərimizin təsnifi və təşəkküllünə aid tədqiqatlarda nəzərə alınmayan tayfa elementlərinin mühümlüyü araşdırılmış və təsdiq edilmişdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin dialektlərinin təsnifində tayfa elementləri deyil, məhəlli prinsip əsas götürülür. Biz bu tipli təsnifata həm M.Şirəliyevin, həm də E.Əzizovun dialekt bölgülərində rast gəlirik.

M.Şirəliyev Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifini tarixi-coğrafi prinsip əsasında 4 qrup ətrafında cəmləşdirmişdir. Daha sonralar bu prinsip əsasən qorunub saxlansa da, E.Əzizov tərəfindən bölgü 3 qrup ətrafında birləşdirilərək şimal və şərq qrupları bir yerdə təsnif olunmuşdur.³

Böyük zaman kəsiyində Azərbaycan kimi nisbətən kiçik bir əraziyə ən azı 5000 il ərzində köç edən müxtəlif türk tayfaları, düşünürük ki, yalnız Azərbaycan türk ədəbi dilinin formalaşmasında deyil, həmçinin Azərbaycan dili dialektlərinin formalaşmasında da böyük rol oynamışlar. Hər böyük köç zamanı lokal şəkildə inkişaf edən yerli türk dili gəlmə türk tayfalarının dili ilə qarışır və əlbəttə ki, yeni keyfiyyətlər qazanırdı. Qarışan tayfalar bir daha köçlərə məruz qalırdı. Yeni keyfiyyətlər qazanmış dil lokal şəkildə müəyyən bir zaman kəsiyində inkişaf edirdi. Başqa sözlə, konkret bir ərazidə dildə innovasiyalar baş verirdi. Əlbəttə, dil tez bir zamanda dəyişən məfhum deyil. O zaman dilin nəsilən-nəslə keçmə - varislik prinsipi itər. F.Sössürün fikrinin davamı kimi qeyd etmək olar ki, bir yerdən başqa bir yerə daşınan tayfa dilində innovasiyalar birdən-birə deyil, yavaş-yavaş baş verir. Əlbəttə ki, bir müddət sonra yeni gələn türk dalğası burada onunla bir dildə anlaşılan (müəyyən fərqliliklərlə) etnosla qarşılaşırdılar. Düşünürük ki, Q.Kazımovun fikirləri dediklərimizi təsdiq edir: "Beləliklə, e.ə. IV minilliyin ortalarında protoazərbaycan dili dövrü

---

³ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektolgiyası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999,s.354

başlanır. Azərbaycan ərazisində yaşayan türk tayfalarının dili yerli keyfiyyətlər qazanır, yerli toponim, etnonim və antroponimlər yaranır, dil(tayfa dilləri) tədricən sərçə hərəkət edən türk tayfa dillərindən ayrılma, gələcək vahid Azərbaycan dilinin əcdadı kimi təşəkkül tapma istiqamətində inkişaf edir. Bu dövr e.ə. I minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir.”⁴

E.Əzizov XI-XII əsrlər Azərbaycan dilində dialekt fərqlərini əsasən xalqın etnik tərkibində iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətinə görə müəyyənləşdirir. Müəllif bu dövrün əsas etnolinqvistik istinadını M.Kaşğarinin lüğətində tapır.⁵

I fəslin son yarımfəslə “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlilində leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu yarımfəsildə dialekt və şivə leksikasının diferensiallaşmasında əsas rol oynayan və tayfa elementləri kimi çıxış edən fonetik xüsusiyyətlər tədqiq olunmuşdur. Dil daxili qanunları ilə idarə olunan mürəkkəb quruluşlu sistemdir ki, bu sistemin elementləri sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Tədqiqat işində sinharmonizm hadisəsi həm fonetik, həm də morfoloji yarusları təyin edən qüvvə kimi təhlil olunmuşdur.

Bu və ya digər dialekt və şivənin etnolinqvistik təhlili sübut edir ki, areal səciyyə daşıyan fonetik hadisələr bəzən ana türkcəyə məxsus, lakin ümumtürk səviyyəsində keçilmiş mərhələləri və bəzən də başqa türk dillərində baş verən dil hadisələrini özündə əks etdirir. Təhlil göstərir ki, bu fonetik rəngarənglik birbaşa dialekt leksikasının bütün qatlarına təsir edir. Müxtəlif fonetik variantlarda söz arealdaxili söz yaradıcılığında iştirak edir. Eyniköklü sözlər fərqli dialektlərdə ya yaxın mənalı sözləri, ya da tamamən zidd mənalı ifadə edir. Məsələn, leksik qatın yaş, ömür bildirən “*cocuk*” /dʒodʒuk/sözünün sonrakı təhlili sübut etdi ki, leksik təhlil zamanı bütün türk dillərinə aid fonetik qanunauyğunluqları nəzərə almaq mütləqdir. Qeyd olunan söz müxtəlif fonetik variantlarda (məsələn üçün: xoçu, cucə, çiçə və s.) söz yaradıcılığında iştirak etmiş, türk dilinin qədim, habelə oğuz və qıpçaq qrupuna xas fonoloji xüsusiyyətləri bu və ya digər dialektlərdə əks etdirmişdir. Analoji nəticələr başqa dialekt qatına aid leksik vahidləri araşdırarkən əldə olunur.

Ümumilikdə, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik sistemində ümumtürk səciyyəsi daşıyan qanunauyğunluqlarla yanaşı, tayfa elementləri də çıxış edir ki, bunların da bəzisinin etnolinqvistik mahiyyətini

---

⁴ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), Bakı, Təhsil, 2003, s.193

⁵ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999

açmağa çalışmışıq. Qeyd etmək lazımdır ki, oğuz dil elementləri bütün dialekt və şivələrdə daha çox üstünlük təşkil etsə də, qıpçaq və başqa qədim türk tayfa dil elementləri dialektlərimizdə qorunub saxlanmaqdadır. Bütün bu faktlar gələcəkdə etnolinqvistik tədqiqatların genişləndirilmiş şəkildə aparılmasını vacib edir. Düşünürük ki, türk dilləri üzərində müqayisəli-tarixi araşdırmalar tarixi qarşılaşdırmalara və dil kontaktlarına dair nəzəriyyələrə əsaslanmalıdır. Türk dillərində səslərin spontan dəyişilmə səbəbinin izahını M.Şirəliyev müasir türk dilləri materialları ilə aydınlaşdırmağı imkan xaricində sayır. Məhz bu dəyişmələrin etnolinqvistik xüsusiyyət daşdığını nəzərə alaraq Azərbaycan dialektlərini labiallaşmanın geniş və zəif yayıldığı areallara nisbətini göstərən cədvəl tərtib etdik. Yəni Azərbaycan dili dialektlərini dodaqlanan və zəif dodaqlanan kimi və ya oğuz və qıpçaq xüsusiyyətlərinin təsirinin güclü olduğu areallar kimi xarakterizə etmək mümkündür. Məsələn:

Ədəbi dil	Cənub qrupu dialektləri	Şimal-şərq qrupu dialektləri
Ev	əv	Öy
Oxlov	Axlo (axlav)	Oxlo
Dovşan	Davşan	Douşan
Tövlə	Tavla	Tö:lə
Qohum	Qahım	Qo:um
Dovğa	Davğa	Do:ğa
Qovlamaq	Qavalamağ	Qo:lamax
Ov	Av	Ov

Cədvəldən də görüldüyü kimi, yuxarıda araşdırılan leksemlərin yayılma arealı ilə Azərbaycan dilinin dodaqlanma hadisəsi baş verən dialektlərinin yayılma arealı üst-üstə düşür. Qeyd etdiyimiz kimi, dodaqlanma dil faktı türk dillərinin qıpçaq qrupuna xas cəhətdir. R. Axmetyanov cuvaş və tatar dillərində “o-laşma” dil faktını araşdırarkən rus dilindəki: /kozak/, /alaşa/, /atluşa/ və s. alınmaların qıpçaq mənşəli olduğunu göstərir⁶.

Türk dillərində geniş yayılmış cingiltişmə və karlaşma hadisələri

⁶ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978, s.20.

Azərbaycan dialektlərində də özünü bariz şəkildə göstərir. Məlumdur ki, /p//m//b/ fonem əvəzlənmələri də türk dilləri üçün səciyyəvidir. Bu türk dillərinin fonetikasına həsr olunmuş bir çox tədqiqat işlərində yer almışdır.

Söz əvvəlində /y/ səsinin düşməsinə gəlincə, bir sıra türk dillərində bu hal açıq saitdən əvvəl də baş verdiyi halda, Azərbaycan dilində yalnız qapalı saitdən əvvəl müşahidə olunur. /y/ səsinin reduksiyaya uğramasında bu səsin fonoloji-akustik baxımdan zəif olmasının da rol oynadığını qeyd edən M.Yusifov yazır: “Bizə elə gəlir ki, oğuz qrupu türk dillərindəki y samiti qohum dillərdəki /t, ç, c/ və /s/ kimi samitlərin fonoloji-akustik cəhətdən zəif olan reflekslərindən biridir ki, bəzi hallarda düşməyə də meyil edir”.⁷

Qərb qrupu dialekt və şivələrində ikinci və sonrakı hecalarda özünü göstərən j-laşma hadisəsi də etnolinqvistik cəhətdən təhlil olunmuşdur. Təhlil zamanı məlum olmuşdur ki, əsasən qıpçaq dillərində anlautda geniş yayılmış bu fonetik hadisəyə Azərbaycan dili dialektlərində yalnız ikinci və sonrakı hecalarda təsadüf olunur. Dillərində həmin fonetik hadisə mövcud olan türk tayfalarının gəlişi zamanı artıq Azərbaycan ərazisində türk dili möhkəm mövqeyə malik idi. Anlautda j-laşma hadisəsi artıq o dövrdə Azərbaycan ərazisində ümumxalq səviyyədə möhkəmlənmiş türk dilində anlaşılmazlığa səbəb ola bilərdi. N.Trubetskoyun irəli sürdüyü dildə “ələk” prinsipi⁸ bu zaman işə düşmüş və tayfa dil elementi olan bu fonetik hadisə anlautda ələnmişdir. Tədqiqat işində eləcə də xəzər-bulqar elementi kimi qəbul etdiyimiz və Naxçıvan dialektində özünü göstərən /k/ç/ və /ç/ts/ əvəzlənmələri təhlil olunmuşdur. Xüsusi etnolinqvistik mahiyyət daşıyan bu səs əvəzlənmələrinin tədqiqatında tarixi-müqayisəli, eləcə də tipoloji tutuşdurma metodlarına müraciət olunmuşdur. Rus dili ilə müqayisələr söyləməyə əsas verir ki, bu səs əvəzlənmələri türk dilinin ən dərin qatlarında baş vermiş hadisələrdir və rus dilində substrat rolu oynayan xəzər-bulqar-qıpçaq dillərinin izləridir. Naxçıvan dialektində bu hadisə varislik prinsipi üzrə həmin türk tayfalarının başqa türk tayfaları ilə qarışmasından sonra qalan dil miraslarıdır.

II fəsil “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində leksik faktların etnolinqvistik təhlili” adlanır. Bu fəsildə dialekt və şivə leksikası xüsusi qruplara bölünərək ayrıca etnolinqvistik təhlil olunmuşdur. Dialekt və şivə leksikası ədəbi dilə nisbətən daha çox türk mənşəli sözlərin üstünlüyü ilə

---

⁷Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, Elm,1984, s. 82.

⁸ Трубейской Н.С. Основы Фонологии. Москва, Наука, 2009, с.67.

seçilir. Qohumluq, yaş, xarakter bildirən terminlərin və eləcə də adət-ənənə, həyat tərzini əks etdirən leksik layın tarixi-müqayisəli yolla təhlili sübut edir ki, türk etnopsixologiyasını əks etdirən leksik vahidlər, demək olar ki, bütün türk arealı üçün eynidir. Dilin ən qədim leksik layını qohumluq terminləri təşkil edir. Qohumluq terminləri sisteminin dil semantikasında mədəni komponent kimi formalaşması etnos anlayışı ilə birbaşa bağlıdır. Qohumluq terminləri əsasən oğuz qrupu dillərində arxaikləşmiş və müasir qıpçaq dilləri qrupunda isə aktiv fonda daxildir. Bu terminlər qrupuna xüsusən ata və ana məfhumlarını bildirən sözlər aiddir. Şəki dialektində *ciji*, Şimal-şərq dialektlərində *məmə*, cənub-qərb keçid şivələrində *nənə*, *bayı*, *lili* (Ağdaş) və s. terminlər ədəbi dil faktı olan ana termini ilə yanaşı işlənir. Bu, həmin şivədə sinonim cərgənin yaranmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, *cici* termini dialektlərdə omonim kimi çıxış edir. Misal üçün, Ordubad və Zərdab şivələrində termin *nənəni* bildirir. Həmin termin *cicə* formasında Cəlilabad, Lənkəran, Yardımlı şivələrində də *nənə* anlayışını bildirir. *Nənə* və *ana* anlayışlarının eyni terminlərlə işarələnməsi Azərbaycan dialektləri üçün xarakterikdir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, bəzi şivələrdə *ana* anlayışını məhz *nənə* termini ifadə edir. Bu sıraya Ağdam, Ağcabədi, Ağdərə, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Goranboy, Göyçay, Kəlbəcər, Qazax, Laçın, Lənkəran, Ordubad, Şərur, Tərtər, Tovuz və s. rayonların şivələri aiddir. Yalnız Balakən şivəsində bu leksem bacımı da bildirir.

Nənə anlayışını ifadə etmək üçün isə bəzi şivələrdə ədəbi dildə yaşlı adam mənasında çıxış edən *qoca* terminindən istifadə olunur. Bu fakt özlüyündə *qoca* sözünün şivədə omonimə çevrilməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, *qoca/qoja* sözü Balakən, Ağcabədi, Basarkeçər, Bərdə, Qazax, Tərtər və s. şivələrdə omonim kimi çıxış edərək *nənəni* bildirir.

Bəzi qohumluq terminləri etnoqrafik cəhətdən böyük maraq kəsb edir. Belə ki, bəzi adətlərin qorunub saxlanması, lakin həmin adəti bildirən sözün ümumilikdə Azərbaycan səviyyəsində işləklidən çıxması başqa bir qohumluq termininin semantik cəhətdən dəyişərək həmin vəzifədə çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Bəzi şivələrdə belə sözlərin ilkin semantik mənasında çıxış etməsinin şahidi oluruq. Misal üçün, *yengə* termini. Əksər Azərbaycan dialekt və şivələrində gəlini müşayiət edən qadını bildirir. Lakin Gədəbəy və bəzi başqa qərb şivələrində söz ilkin mənasında, yəni evin gəlini, böyük qardaşın arvadı mənasında işlənir. Qeyd edək ki, söz oğuz dil qrupunda aktiv fonda daxildir. Lakin qıpçaq dil qrupunda artıq arxaikləşir. Söz bütün əldə olunan qədim yazılı abidələrdə məhz qardaş arvadı mənasında istifadə olunubdur. Azərbaycan dilinin bəzi

dialekt və şivələrində sözün ilkin mənasında çıxış etməsi həmin areal üçün oğuz dil elementlərinin güclü təsirindən xəbər verir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, etnosun kulturunun onun dilində əks olunması mütləqdir. Azərbaycanda möhkəm qorunub saxlanan adət həmin sözün yaranan boşluğu doldurması üçün əsas olmuşdur. Belə ki, bəzi dialekt və şivələrimizdə eyni termin müxtəlif cinsləri bildirmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, Dərbənd dialektində *aba* ana və ya nənəni bildirdiyi halda, Quba dialektində, tatar dilində olduğu kimi, ata mənasında işlədilir. Müqayisə edək: Ata mənasında: Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan; Ana mənasında: Cəbrayıl, Qax, Şəmkir. Müxtəlif cinsləri bildirmək qabiliyyəti eləcə də *abay* sözünə aiddir. Kürdəmir şivəsində işlənən və qardaşı bildirən akka sözü isə çuvaş dilində bacını bildirir. Etnolinqviistik təhlil, eləcə də tarixi və müqayisəli yolla aparılan tədqiqat bizə əsas verir söyləyək ki, qədim türk dilində cins bildirmək nəinki qrammatik kateqoriyada, eləcə də leksik səviyyədə əks olunmamışdır. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” üzərində iş zamanı insan və başqa canlı aləmlə əlaqədar yaş və zaman bildirən bir çox leksem aşkarlanmışdır. Qeyd edək ki, qohum türk dilləri ilə aparılan müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu leksemlər ümumtürk arealını əhatə edir. Tarixi metoda əsaslanaraq qədim türk yazılı abidələri ilə müqayisə zamanı da eyni nəticəyə gəlirik.

Bir çox dialekt və şivələrimizdə insan, heyvan, canlı bitki yaşını və ölçüsünü bildirən *pısdıx*⁹ sözü üzərində təhlil apardıq. Məlum oldu ki, sözlər bir çox türk dillərində baş verən və tayfa dili xüsusiyyətlərini daşıyan səs keçidlərinə uyğun dəyişərək sinonim və omonim cərgələr yarada bilmişdir. Müqayisə üçün sözü dialekt və şivələrimizlə bərabər başqa türk dillərindən gətirilən nümunələrlə də bir cədvəldə göstərdik:

Bozau	Buzov	Çuvaş
Pısdıx	Körpə buzov	Zəngilan
Pıtıx	Körpə buzov	Kəlbəcər
Pozu	İlk baharında buzov	Sarı uyğur
Perik	Böyük	Sarı uyğur
Pısdıx	kök adam	Ordubad
Pısx	Kök adam	Zəngilan

⁹ Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 270.

Göründüyü kimi, *pısdıx* sözü Ordubad şivəsində kök adam mənası bildirir və bununla da Zəngilan şivəsindəki *pısx* sözünə sinonim olur. Halbuki həmin söz müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *pışdıx* şəklində Zəngilan şivəsində və *pıtıx* şəklində Kəlbəcər şivəsində körpə buzovu bildirir. Sözün buzovla eyni kökdən inkişaf etməsi heç bir şübhə doğurmur.

Misallardan göründüyü kimi, sözlərdə bu və ya digər dil qruplarına uyğun fonetik keçidlər baş verir.

Qohumluq, yaş, xarakter bildirən terminlərin və eləcə də adət-ənənə, həyat tərzini əks etdirən leksik layın tarixi-müqayisəli yolla təhlili sübut edir ki, türk etnopsixologiyasını əks etdirən leksik vahidlər, demək olar ki, bütün türk arealı üçün eynidir. Bəzi leksemlər bir şivədə insan durumunun bir vəziyyətini, başqa bir şivədə isə tamamən zidd durumu bildirirlər. Belə leksemlər sırasına biz Qazax dialektində çoxdanışan adam mənasını bildirən *yançı* terminini aid edə bilərik. Belə ki, *yançı* leksemi Kürdəmir, Bərdə, Qarakilsə, Quba, Borçalı, Tovuz, Xocalı, Xocavənd və hətta Qazax dialekt və şivələrində köməkçi adam mənasını bildirir. Sözün Quba və Qusar zonasında yad adam bildirməsi omonim cərgəni genişləndirir. *Yançı* sözünün sinonimi kimi dialekt və şivələrimizdə *heyvərə* leksemi çıxış edir. Qeyd edək ki, söz omonim sırası yaradan dialektizmlərimizə aiddir. Belə ki, söz Kürdəmir şivəsində çoxdanışan mənasında işlənir. Lakin bir çox şivələrdə, o cümlədən Zəngilan şivəsində *eybəcər*, Bakı dialektində *qanmaz məfhumunu* ifadə edir. Qazax dialektində *heyvərə* sözü kök və iri mənasında çıxış edir. Lakin Füzuli şivəsində *kobud adamı* bildirir. Kürdəmir, Zəngilan, Qazax və Füzuli şivə nümayəndələri arasında baş verən dialoq zamanı eyni adamı təsvir edərkən *heyvərə* leksemnin işlənməsi müxtəlif təəssüratlar yaradır. Bir şivə nümayəndəsi onu *eybəcər*, o birisi iri, daha başqası çoxdanışan və yaxud *kobud* kimi təsəvvür edəcəkdir. Qeyd edək ki, söz dilimizə fars dilindən alınmadır. Zənnimizcə, sözün alınan zaman ilkin mənasının tam anlaşılmasında, yayılma arealından asılı olaraq fərqli mənalarda çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin ümumilikdə *kobud* məna verməsi həmin leksemnin dialektlərdəki sonrakı işləklilik istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, söz semantikasından asılı olamaraq dialektlərdə *kobud* ifadə kimi işlənir.

Azərbaycan dili dialektləri üçün spesifik olan bəzi yemək adları da tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bəzi yemək adları yalnız bir neçə şivədə özünü göstərməsinə baxmayaraq, izoqloslarını bir çox qıpçaq xalqlarının mətbəxində tapır. Misal üçün, Şəki və Qax şivələrinə aid *barsax*-*kolbasa* leksemində, demək olar ki, bütün qıpçaq xalqlarında rast gəlinir. Bu yemək bağırsağa ətin doldurularaq qurudulmasından ibarətdir. Qədim ənənəni

yaşadan dialekt faktının qıpçaq elementi kimi götürülməsi ağlabatandır. Lakin biz digər fəsillərdə də qeyd etmişdik ki, Qax, Şəki, Qəbələ, Quba şivələrində rast gəlinən qədim türk layına aid, lakin başqa dialekt və şivələrdə rast gəlinməyən dialekt vahidləri xəzərlərin, bulqarların, sabirlərin və başqa yazılı abidələri məhv edilmiş türk tayfalarının dil elementləridir. Ümumiyyətlə, adı çəkilən şivələrdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də, leksik fondun iki hissəyə: ən qədim türk leksik qatını təmsil edən dialekt faktlarına və qonşu Qafqaz xalqları ilə qaynayıb-qarışmanın nəticəsi olan qafqazmənşəli leksemlərə bölünməsi məqsədəuyğundur.

Diqqətimizi cəlb edən leksemlərdən biri də *qurut* terminidir. Bir çox türk xalqlarının leksikasında yer almış bu kulinariya termini çox qədim köklərə malikdir. Demək olar ki, çağdaş qıpçaq xalqlarının əksəriyyətinin leksikasında leksem bu gün də aktiv fonda daxildir.

Bölgələrimizdə qış üçün heyvan məhsullarından hazırlanan yemək adları həmin şivə leksikasında önəmli yer tutur. Misal üçün, *qavırma* Naxçıvan və Zəngilan dialekt və şivələrində, eyni zamanda *qatıx* leksemi Ordubad şivəsində ədəbi dildən fərqli olaraq qış üçün xüsusi qovrulub saxlanılan əti bildirir. Qeyd edək ki, həmin leksem tatar dilində də işlənməkdədir. Deməli, qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dialekt vahidlərinin möhkəm qorunub saxlanması coğrafi relyefin təsiri altında da baş verə bilər. Qeyd edək ki, süd və ağartı növlərinin adları bütün türk xalqlarında rəngarəngliyi ilə seçilir. Heyvan məhsullarının qidada istifadə qaydaları və adlandırılması qədim ənənə xarakteri daşıyır. Məsələn, qohum dillərdən misallara nəzər yetirək: *bulamaq*-çoban yeməyi, *çopaç*-ət yeməyi; *казы-колбаса*, *Jıydə kiymə* (Daşkənd), *zirbak*-ətli qovurma-aş qarası, *hesip-колбаса*, *kazı* və *telmə*- at ətindən kolbasa, *kooataki* –kabab, *toki*// *tok oşi-yarpaq dolma* və s.

Daha bir ənənəni özündə əks etdirən yemək *pitidir*. Şəki şivəsinə aid və bişirildiyi qabın adını əks etdirən *piti* - ət yeməyidir. Gil qabda bişirilən bu xüsusi yemək növü də qədim ənənənin davamı kimi çıxış edir.

Qədim adətlərimizdən sayılan *başlıq* dialekt və şivə leksikasında geniş yer almışdır. Bu həmin adətin bölgələrdə möhkəm qorunub saxlandığına dəlalət edir. Misallara müraciət edək: *umacağ*-başlıq gözləntisi (Kürdəmir), *kəsim*-başlıq (Hamamlı), *mehir*-başlıq pulu (Mingəçevir, Oğuz, Şəki), *südpulu* (Zəngilan), *dişxərçi*-qız evinə toyqabağı gedən ərzaq (Ağcabədi), *dizaltı*-başlıq (Hamamlı). Qeyd edək ki, bu adət Türkiyədə də günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır və əsasən *başlıq* adı altında tanınır. Adətin adına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ən qədim adətlər yalnız toyla bağlı deyil. Yas və dəfn mərasimləri xalqın etnogenezində iştirak etmiş tayfaların neçə-neçə dəyişən inancını əks etdirir. Bəzi sözlərin etnolingvistik təhlili bizə ən uzaq ölkələrlə nə zamansa olmuş sıx mədəni əlaqələrin olduğunu göstərir. Məsələn üçün, *ağızacısı*-yas halvası (Təbriz), *ülüş*-qəbiristanlıqda verilən halva-yuxa (Kürdəmir), *ülüç/ürüç* - halva-çörək (Ucar, Ağdam, Şuşa, Sabirabad, Salyan, Ağcabədi) kimi dialekt faktları, əslində, islama görə bildiyimiz ehsan anlamını daşıyır. Bu adətlər məhz qəbir üstündə paylanır və qəbirüstü səciyyə daşıyır. Şübhəsiz, bu adətlər islama qədərki adətlərin izləridir. Məsələn üçün, Kürdəmirin bəzi kəndlərində dəfn günü ölü yiyəsi pul paylayır. Bu adətin artıq səbəbini unudan kürdəmirililər bunu dəyişən inancları – islamla bağlayırlar. Lakin bu gün də adətinə bağlı olan çinlilər dəfn günü ya şirin şey paylayırlar (göz yaşından yaranan ağızacısını aparmaq üçün), ya da pul paylayırlar - mütləq halda şirin bir şey alıb ağız acısını aparmaq üçün. Sözsüz ki, *ülüç/ürüç/ülüş* də məhz həmin funksiyanı daşıyır. Kürdəmirililərin payladığı pul da bir zamanlar həmin məqsədi daşımışdır. Qeyd edək ki, *ülüş* qədim türk leksik qatına aid bir leksik vahiddir. Söz başqa şivələrdə pay bildirir: *pay-tüş* (Bakı), *pay-ülüş* (Gəncə), *pay-ürüş* (Qax, Şəki). Qeyd edək ki, Qax, Balakən bölgələrinin də dəfn mərasimində şirin bir şey paylayırlar. Həmin adətin Çində təzahürü, sözsüz ki, bizi qədim hunlara və onların çinlilərlə minilliklərlə davam edən əlaqələrinə aparır.

Azərbaycan əhalisinin çox qədim zamanlardan bəri tanış olduğu mədəniyyət sahələrindən biri də əkinçilikdir. Taxılı və düyünü bəşəriyyətə məlum olduğu dövrdən tanımağa başlayan qədim türklər bu tanışlığı lazımınca dəyərləndirmiş, süfrə mədəniyyətinə geniş şəkildə tətbiq etmiş və etnomiras kimi nəsilən-nəslə ötürə bilmişdir. Düyüdən və undan hazırlanan yemək adları Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasında geniş şəkildə əks olunmuşdur. Düyünü bir məhsul kimi Çin yaxınlığında tanıyan qədim türklər onu süfrə mədəniyyətlərində çinlilərdən fərqli şəkildə tətbiq etməyə başladılar. Çinlilərin düyünü ilk dəfə dünyaya tanıtmalarına baxmayaraq, onu plov şəklində məhz türklər süfrəyə gətirdilər.

Taxılın türk mətbəxində rolu həm də onunla izah olunur ki, qədim türklər turşumuş mayadan - drojdan istifadəni nəinki bacarırdılar, hətta bundan geniş şəkildə istifadə edirdilər. Türkologiyada mühüm hadisələrdən biri Povoljyede runik yazıların tapıntısı oldu. Dolçanın üzərində qərbi türk yazısı ilə bu sözlər yazılmışdır: açıtkan “acıتما saxlanan qab”. Bu faktla bağlı M.Xabiçev həmin sözün çağdaş türk dillərində olan mənaları ilə müqayisə aparır: “teles, krım tatar – turşumuş xəmir, droj; altay - droj, kabardin balkar – turşuyan. Müqayisədən də görüldüyü kimi, un yeməklərini uzun zaman

saxlamaq üçün türk xalqları qədim ənənələrinə əsaslanmışlar. Bu isə etnopyaddaşda taxılla bağlı güclü biliklərin olmasına dələlət edir.

Əlbəttə, bu o deməkdir ki, azərbaycanlıların etnopsixologiyasında taxıl və ondan hazırlanan yeməklər mühüm rol oynamışdır. Bu cəhət özünü, sözsüz ki, dialekt leksikasında göstərir. Apardığımız təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, əksər türk xalqlarının mədəniyyətində plov önəmli yer tutur və plov adları say çeşidi ilə rəngarəngdir. Misalların bəzisinə nəzər salaq: döymədöşmə-döyülmüş ətlə plov (Bakı), nəzix'-südlü çörək (qərb dialektləri), çiyələmə-buğdadan bişirilmiş hədik (Göyçay), o:ma-külçə növü (Oğuz, Ağdaş, Şəki, Mingəçevir), sambır-darı və süddən hazırlanmış yemək (Qafan), cilədar-soğan, göyörti və düyüdən hazırlanır (Yevlax), cirtdələn –xırda ərİştə (Zaqatala), cücülü-sacda bişirilən çörək adı (Balakən), çalma-xəşil (Ağdam), çilov- göyörtili plov (Naxçıvan, Zəngilan), çaparma-sacda bişirilən çörək adı (Ağdam), acıtma-fətir (Biləsuvar), abatdıdı-içi doldurulmuş çörək (Qax), abba-umac (Ağdam), afar-qutab (Şəki), aş- ərİştə (Basarkeçər), bağlama-undan hazırlanmış xörək (Göyçay), dələ-ərİştə (Qax), dırbız-iri üyüdülmüş undan bişirilmiş çörək (Kürdəmir, Salyan), əpbəyaşı-yağ, soğan və çörəkdən yemək (Hamamlı), döymə-süddə buğda yarması sıyığı (Cəbrayıl). Un məmulatlarının adları dialekt və şivə leksikasında rəngarəngliyi ilə seçilir.

Xörək adlarından görüldüyü kimi, leksik qatın bu sahəsi əsasən türkmənşəlidir. Misal üçün, çalma, çiyələmə, çaparma, acıtma, döymə, döyməc, köppəcə, təpitmə, basdıx, çəkmə, hōpba, hōpbaca/hōpbaja, hortdama və s. kimi yemək adlarının təhlili bir daha sübut edir ki, türk mətbəx təfəkküründə yeməyi bişmə üsuluna görə adlandırmaq geniş yer almışdır. Bir daha müqayisə edək: basdırma, buğlama, dolma və s.

Misal üçün, ərəb şirniyyatını bildirən və ərəb mənşəli bir mədəniyyət olan halva və paxlava Azərbaycanda müxtəlif çeşidli növləri ilə seçilir. Şəkiddə, Qəbələdə və başqa şivələrimizdə bu şirniyyatın müxtəlif növ adları mövcuddur: peşmeg (Bakı), peşveng (Şəki)-halva növü, qırmabadam-halva növü (Şəki), səməni halvası (Kürdəmir), tərəla-halva növü (Oğuz), tərəx-halva növü (Ağdam, Culfa, Laçın, Şuşa) və s. Əlbəttə, bu növlər sırf Azərbaycan mətbəxinə aid növlərdir, lakin etnomədəniyyət kimi halva ərəbmənşəlidir və əsasən yas mərasimi ilə bağlı bir şirniyyat növüdür. Hətta yuxuda halva görə və ya ürəyinə halva düşən mütləq onu çaldırıb yeməlidir, yoxsa inanca görə, bu yaxşılığa yozulmaz, yas düşə bilər. Bu inancın özü halvanın mənşəyi ilə birbaşa bağlıdır. Yaranan şirniyyat növləri, əslində, ümumi anlamda halva mənası bildirirlər və ərəbmənşəli mərasim halvası ilə yalnız üzvi şəkildə bağlıdırlar. Belə ki, məsələn, Kürdəmir şivəsinə aid səməni (ya da qara halva) halvası başqa bir mərasimlə - Novruz bayramı ilə bağlıdır. Bu halva eyni

zamanda Türkmənistanda Novruz-yaz bayramında bişirilir. Məlumdur ki, Novruzdan öncə də qədim türklərdə yazın gəlişinin qeyd olunması adət imiş. Bu, bu gün Novruz bayramına aid bir çox rituallarda zərdüştlükdən qabaqkı adətlərin əks olunmasında özünü göstərir. Deməli, qədim hunların bir çox adətini ciddi gözləyən oğuzlarda buğdanın qovurulub şirin yemək bişirilməsi bir adət imiş. Məhz Türkmənistanda da eyni ritualla (böyük qazanda hamı tərəfindən qarışdırılaraq bişirilir) bu şirniyyatın bişirilməsinin ərəbmənşəli halva sözü ilə və ümumiyyətlə, bu yas şirniyyatı ilə bir əlaqəsi yoxdur. Sadəcə, zamanla islam mədəniyyətinin təsiri altında ritual təbiətli bütün şirniyyatlara ümumi bir termin kimi halva deyilməsi ilə əlaqədardır. Biz səməni yemək adını qədim türk, çağdaş oğuz elementi kimi dəyərləndiririk.

Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikası, əsasən, türkmənşəlidir. Dialekt və şivə leksikasında yad mənşəli substrat haqqında mülahizələr bizim araşdırmamız nəticəsində təsdiq olunmur. Belə ki, substrat haqqında fikirlərin doğruluğunu yalnız etnokültürün alt qatında yer alan qeyri-türk mədəniyyətinə aid leksik vahidlər təsdiq edə bilərdi. Halbuki, araşdırma zamanı məlum oldu ki, dialekt və şivə leksikasında rast gəlinən çoxsaylı alınma və ya yad mənşəli leksik vahidlər etnokültürün yalnız üst qatını əhatə edir, dərin qatlarında təsadüf edilmir. Araşdırılan qohumluq, yaş və zaman, ölçü adları, adət-ənənə terminləri, yemək adları, insanı təyin edən leksik vahidlər, xalçaçılıq terminlərinin qədim türk etnopsixologiyasına və təfəkkürünə uyğun olması fikirlərimizi təsdiq edir. Bütün alınma leksik vahidlər müəyyən mərhələlərdə baş vermişdir və əsasən ekstralinqvistik xarakter daşıyır.

Etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrdə şivələrimizdə təsadüf olunan yad mənşəli leksik vahidlər, statistik hesablamalara görə, qədim türk leksik qatını üstələyə bilmir. Qəribədir ki, etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrdə də məhz türkmənşəli leksika üstünlük təşkil edir. Məsələn üçün: *çopux* - yunun daranmayan hissəsi (Oğuz, Zaqatala), *çopuz* - keçədən hazırlanmış geyim növü (Qax, Şəki, Zaqatala), *ağız* (Qax, Şəki, Zaqatala), *axtarma* (Xaçmaz, Qusar), *iymə* (Quba) və s. Bütün araşdırılan sahələrdə olduğu kimi, maldarlıq və onunla bağlı yemək adlarında böyük üstünlük türk leksik qatına aiddir. Lakin yuxarıda göstəriləyi kimi, bəzən etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrdə az sayda yadmənşəli leksemlərə rast gəlmək mümkündür. Artıq norma-uzus mərhələsindən sonra leksem həmin dialektin bir üzvü kimi çıxış edir. Bu aspektdə dialekt faktlarının areallara görə işlənmə tezliyi xüsusi maraq kəsb edir. Belə ki, hər hansı qədim tayfa ünsürü və ya dəqiq desək, “etnoelement” kimi çıxış edən dialekt vahidi öncə yayıldığı arealın danışıq uzusuna çevrilir, daha sonra dialekt norması kimi çıxış edir və ən sonda dialekt faktına çevrilir. Bəzi yaxın areallarda eyni dialekt vahidi bir halda eyni tezliklə, digər halda isə

kəskin fərqlərlə çıxış edir. Bəzi dialekt vahidləri yaxın məsafələrdə bəzən omonim cərgələrin aparıcı komponenti kimi, bəzən isə arxaizm kimi çıxış edir. Yuxarıda təhlil olunan, *ana, aba, quda, kürəkən, yengə* (qardaş arvadı mənasında) və s. ədəbi dil faktlarının dialektlərdə işlənmə tezliyi təhlil edilmişdir. Lakin bu dialekt faktlarının areallar üzrə işlənmə tezliyinin statistik yekunları göstərilməmişdir. Qeyd edək ki, leksik vahidlərin statistik hesablanması və ya linqvostatistika metodu rus alimi S.Starostin tərəfindən ilk dəfə tətbiq edilmişdir¹⁰. Rus alimi bu üsulu Amerika linqvisti M.Svodeşin tətbiq etdiyi qlottoxronologiya metoduna əsasən kəşf etmişdir¹¹. Statistik hesablamaların sonunda biz dialekt leksikasında alınma leksik vahidlərin ümumi işlənmə tezliyini müəyyən etmək məqsədilə təxminən 700-ə yaxın nüvə sözü hesablamaya cəlb etdik. Məlum oldu ki, hesaba cəlb olunan dialekt faktından 71%-i türkmənşəli, 29%-i isə alınmadır. Fikrimizcə, statistik göstəricilər kəmiyyət baxımından araşdırmamızın keyfiyyət göstəricilərini təsdiqləyir.

Nəticə hissəsində dissertasiya işində aparılan tədqiqatların yekunları əks olunmuşdur.

1. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının əsasını və böyük qatını qədim türk tayfa dil elementləri təşkil edir. Əksər leksemlərin izoqloslarına ya qədim yazılı abidələrdə, ya da qohum türk dillərində rast gəlinir .

2. . Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının əsas və dərin qatında türk, yalnız müəyyən dərəcədə və üst qatında yad mənşəli leksika yer almışdır.

3. Qərb şivələrində həm oğuz, həm qırpaq, eyni zamanda qədim türk dil elementlərinin eyni səviyyədə olması həmin regionun Azərbaycanın şimal-şərqi ilə cənubunu birləşdirən məkan olmasından irəli gəlir. Qərb dialektlərində, Şirvan, Muğan, Naxçıvan dialekt qruplarına nisbətən farsizm və ərəbizmlərə daha az təsadüf olunur.

4. Statistik, habelə, fonetik, leksik və kultür sahəsində müqayisələr Naxçıvan və Quba, Bakı, Dərbənd dialektləri ilə çoxsaylı paralellər aparmağa imkan verir. Bu paralellərin səbəbi kimi xəzər-bulqar tayfalarının dil elementləri çıxış edir.

---

¹⁰ Глоттохронология: пятьдесят лет спустя.// Сибирский лингвистический семинар, Новосибирск, 2002, №: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Article/D_Glott.php

¹¹ Сводеш Моррис. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов . // Новое в лингвистике. Москва, 1960. Прогресс. с.23-53.

Сводеш Моррис. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании. // Новое в лингвистике. Москва, 1960. Прогресс. с. 53-88

5. Bəzi qədim türk tayfa dillərinin varisi kimi çıxış edən müasir türk dilləri, məsələn, bulqar dilinin varisi çuvaş və qazan tatarlarının dili xəzər-bulqar dilinin elementlərini, qarqarların dili aborigen türk tayfa dillərinin elementlərini, bəzən çin dili ilə etnomədəniyyət müqayisələri qədim hun elementlərini müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir. Bunun da nəticəsində Azərbaycan dialekt və şivə leksikasında çoxsaylı qədim, yəni oğuz və qırçaq elementlərindən daha qədim dövrə aid bir çox dialekt faktları (ülüş, sağan, külçə, barsax, xoçu, haquşqa, tuncü, torta, qurut və s.) aşkarlanmışdır.

6. Etnokültürə təmsil edən dialekt faktlarının etnolinqvisitik təhlili Azərbaycan dialekt leksikasının alt və fundamental özəyinin türkmənşəli olmasını təsdiq edir. Bunu inkar edəcək hər hansı bir kultüroloji dil faktına tədqiqat zamanı rast gəlinməmişdir.

7. Tayfa dil elementlərinin əsas göstəricisi kimi çıxış edən fonetik xüsusiyyətlərin təhlili yenə də eyni nəticəyə gətirir. Fonetik xüsusiyyətlər özlərində qədim türk tayfa dil xüsusiyyətlərini leksik qata nisbətən daha mühafizəkar şəkildə qoruyub saxlamışdır.

8. Etnokültürün bütün parçaları bir-birini tamamladığı kimi, bunları təmsil edən dil vahidləri də bir-birini tam olaraq tamamlayır. Maldarlığı yaxşı bilən qədim türklər bunu miras kimi bütün türk xalqlarına ötürmüşlər. Maldarlıq sahəsi milli mətbəxin (*axtarma, avma, ayrınaşı, cırr, cortan /cortdan, çortan, cöhl, çümürüx, məgəc, maarə, iymə, cılğı, hə:si, xama, xapay, kələkə/kələkey, qımız, qızımızmax, qınd, kələci və s.*) və eləcə də bir çox sənət növünün yaranmasında müstəsna rol oynamışdır.

9. Yun və çiçəkçiliyi başqa etnoslardan daha yaxşı bilən türklər xalçaçılığın bir sənət növü kimi güclü inkişafına nail olmuşlar. Xalçaçılığı bildirən leksemlər (*Əlgi, çuvalduz, düyçə, beşbarməg, ig, quləğ, qol, gələncü, top, qıç, ox, əlci*) bütün areallarda türkmənşəlidir.

10. Bəzi sahələrdə, məsələn, meyvə və tərəvəz adlarının bir hissəsində müəyyən qismində alınmaların bolluğu ekstralinqvisitik faktordur. Bitki adlarında hər hansı bir ərazi və ya etnosla bağlılığın görünməsi də müşahidə olunur.

11. Statistik hesablamalardan hasil olunan maraqlı nəticələrdən biri də odur ki, anlautda çıxış edən səslər mənşə etibarilə statistikaya təsir edirdi. Bəzi kar və sonor səslər, məsələn, *m, x, h, n, l* və s. anlautda əsasən yadmənsəli sözlərdə iştirak edirlər. Cingiltili və sait səslərlə başlanan sözlər isə əsasən türkmənşəli leksikanı əks etdirir. Bu isə dilimizin fonetik yarusunda oğuz elementlərinin güclü təsirindən xəbər verir.

12. Areaalar üzrə statistik araşdırma zamanı maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. Belə ki, Quba, Dərbənd, Qax-Zaqatala, Şəki dialekt və şivə

leksikasında əsas yeri qədim türk tayfa elementləri və nibətən az bir yeri qarışıq etnik dil vahidləri (fars mənşəlilər başqa dialektlərə nisbətən azlıq təşkil edir), Lənkəran-Lerik-Masallı şivələrində əsas yeri oğuz və az dərəcədə fars mənşəli leksik vahidlər tutur.

13. Areal yayılma nəticəsində Sabirabad, Salyan, Saatlı şivələrində güclü qırpaq elementləri ilə yanaşı, farsizmlərin varlığı nəzərə çarır. Şamaxı və ətraf dialekt və şivələrdə qırpaq elementləri ilə yanaşı, farsizm və ərəbizmlərin diqqəti cəlb edəcək qədər olması Şamaxının uzun illər (fars və ərəb dilinin hegemonluğu dövrlərinə təsadüf edir) ədəbi mərkəz rolu oynamasından irəli gəlir. Şamaxı dialektinin o dövrün ədəbi dilinin təsiri altında formalaşması həmin üsürlərin dialektdə varlığına səbəb olmuşdur.

14. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikası üzərində fonetik, leksik, statistik araşdırmalar dialektlərdə əsasən oğuz, böyük dərəcədə qırpaq, müəyyən dərəcədə qorunub saxlanmış qədim türk tayfa elementlərinin yer tutduğunu aşkarlanmışdır.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıda-
ki tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:**

1.Этнолингвистический обзор процесса лабиализации и делабиализации в азербайджанских диалектах ("Мова і культура" випуск 14, том VII, 2011, Киев (137-143 ст.))

2.Кыпчакские элементы в родственных терминах в азербайджанских диалектах (Ахмет Байтурсынулы атындагы "Тілтаным" Мерзимди гылыми журнал, Казахстан, 2012 №2 (110-114 ст.))

3.Отражение древнетюркской лексики в диалектах азербайджанского языка (Ученые записи Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского Том 25(64) №3, ч.1 Филология . Социальные коммуникации, Симферополь 2012.(240-247 ст.))

4. A P-M-N váltakozása az Azerbajdzsani fo-es alnyelvjarasokban , mint kipsak nyelvi alkotoelem (Azərbaycan dili dialekt və şivələrində müşahidə olunan p-m-n səs keçidlərinin etnolinqvistik təhlili) (Fogalom, Hang, Gyok Es Tanitasuk, Nemzetközi Czuczor-Foqarasi konferencia Budaörs, 2012.october6-7 Magyar Anyanyelvekuatato es Tantasfejlészo (219-228))

5. Лингвистический анализ корня qu/ku в названиях некоторых блюд в азербайджанских диалектах (Filologiya məsələləri, Bakı, 2012 №9 (139-147 st))

6. Azərbaycan dialekt və şivələrində bəzi omonim söz köklərinin etnolinqvistik təhlili (Dilçilik institutunun əsərləri, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, xüsusi buraxılış 2012 (29-34 s.))

7. Омонимия в корнях sa/sə в азербайджанских диалектах и говорах (Pedaqoji Universitet xəbərləri, Bakı, 2013 №1 (235-242s.))

8. Azərbaycan dili dialekt və şivələrdə eyni köklü antonimlər (Tədqiqlər, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2013 №1 (48-59 s.))

9. Анализ фонематических дистрибутивных единиц в пратюркском языке в сравнительно-историческом аспекте (Filologiya məsələləri, Bakı, 2013 №2 (50-57s.))

10. Tayfa dil elementlərinin müəyyənlişməsində bəzi kök morfemlərin rolu (Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2013 №3(52-59)).

11. Этнолингвистический анализ некоторых архаизмов в азербайджанских диалектах (Хабаршы, Филология сериясы, Өл-Фараби атындагы Университет, Казакстан, 2013 №3(75-79 ст.))

12. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən " qart-qart danışmaq" frazeoloji birləşməsinin etnolinqvistik təhlili (Pedaqoji Universitet xəbərləri, Bakı, 2013 №3 (242-249))

**Этнолингвистический анализ лексики азербайджанских
диалектов и говоров**

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертационная работа посвящена этнолингвистическому исследованию азербайджанских диалектов и говоров.

Диссертация состоит из введения, 2 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обсуждаются вопросы, типичные для диссертационных работ, представленных на защиту для получения степени доктора философии по филологическим наукам.

В I главе под названием «Вопросы по этнолингвистическому исследованию азербайджанских диалектов и говоров» исследуются теоретические труды по этнолингвистике, а также по диалектологии азербайджанского языка. Автор при анализе теоретических трудов выражает свое мнение к мнениям различных авторов о формировании и членении азербайджанских диалектов. При этом, выражая свое критическое отношение по вопросам членения диалектов, при котором руководствовались только территориальным принципом, где полностью исключили влияние племенных языковых элементов на формирование диалектов. Во главе также приводится хронологический обзор судьбы тюркских племен на территории Азербайджана. В последней части главы анализируются влияние фонетических особенностей языка разных тюркских племен на лексику диалектов с точки зрения этнолингвистики.

Во II главе под названием «Этнолингвистический анализ лексических фактов азербайджанских диалектов и говоров» исследуются лексические факты как в качественном, так и количественном плане с точки зрения этнолингвистики. Во главе, лексика диалектов и говоров исследуется в совокупности с фактами культуры и языка, принимая во внимание этнопсихологические, исторические и антропологические факты. В последней части главы приводится статистический анализ этнолингвистических фактов в азербайджанских диалектах и говорах.

В заключении делаются выводы, полученные от этнолингвистического анализа азербайджанских диалектов и говоров.

**Ethno-linguistic analysis of vocabulary of Azerbaijani dialects
and sub-dialects**

SUMMARY

This thesis is devoted to the ethnolinguistic study of Azerbaijani dialects and sub-dialects.

The thesis consists of Introduction, two Chapters, Conclusion and Bibliography.

The introduction discusses issues typical for theses submitted for defense for getting the PH.D in philology.

In Chapter I, entitled "Questions on ethnolinguistic study of Azerbaijani dialects and sub-dialects" the theoretical writings on ethnolinguistics, as well as on the Azerbaijani language dialects are studied. While analyzing the theoretical works an author expresses his opinion to the opinions of various authors on the formation and partitioning of Azerbaijani dialects. At the same time, expressing his critical attitude on the division of dialects, in which one guided only by the territorial principle, at which the influence of tribal language elements on the formation of dialects is completely eliminated. This Chapter also provides a chronological overview of the fate of the Turkic tribes in the territory of Azerbaijan. In the last part of the Chapter the impact of phonetic features of different language of Turkic tribes at the vocabulary dialects in terms ethnolinguistics is analyzed.

The Chapter II entitled "Ethnolinguistic of analysis of lexical facts of Azerbaijani dialects and sub-dialects" lexical facts both qualitatively and quantitatively in terms of ethnolinguistics were studied. In this Chapter the vocabulary of dialects and sub-dialects is studied in conjunction with the facts of culture and language, taking into account the ethno-psychological, historical and anthropological facts. The last part of the Chapter provides a statistical analysis of the ethnolinguistic facts in the Azerbaijani dialects and sub-dialects.

At Conclusive part the conclusions derived from ethno-linguistic analysis of Azerbaijani dialects and sub-dialects are made.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. И.НАСИМИ**

На правах рукописи

ИЛАХА МАГОМЕД кызы ГУРБАНОВА

**ЭТНОЛНИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ**

5706.01 - Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014